

Εὐάγ. Ν. Κυριακούδης

Ὁ κτίτορας τοῦ ναοῦ τῶν Ἁγ. Ἀναργύρων Καστοριᾶς
Θεόδωρος (Θεόφιλος) Λημνιώτης

Ἦς γνωστό στό νότιο τοῖχο τοῦ βόρειου κλίτους τῶν Ἀγ. Ἀναργύρων στήν Καστοριά εἰκονίζονται οἱ δευτέροι κτίτορες τοῦ ναοῦ, δηλαδή οἱ ἀνακαινιστές τοῦ 12ου αἰώνα. Ἡ παράσταση βρίσκειται στό μέσο περίπου τοῦ ὕψους τῆς ἐπιφάνειας τοῦ πεσοῦ πού μεσολαβεῖ ἀνάμεσα σέ δύο τόξα (πίν. 1). Τήν κεντρική θέση στήν παράσταση κατέχει ἡ Θεοτόκος Βρεφοκρατοῦσα. Ἀριστερά της εἰκονίζεται ὁ κτίτορας τοῦ ναοῦ Θεόδωρος Λημνιώτης, στραμμένος πρός αὐτήν κατά τρία τέταρτα. Τήν ἴδια στάση ἔχει καί ὁ γιός τοῦ κτίτορα Ἰωάννης, ὁ ὁποῖος παριστάνεται δίπλα στόν πατέρα του. Τήν ἀντίστοιχη θέση ἀπό τήν ἄλλη πλευρά τῆς Παναγίας κατέχει ἡ σύζυγος τοῦ κτίτορα, Ἄννα ἡ Ραδηνή. Καί οἱ τρεῖς κοσμικές μορφές φέρουν πλούσια ἐνδύματα, χαρακτηριστικά τῆς ἀριστοκρατικῆς τους καταγωγῆς¹.

Ὅπως ἔχει ἤδη παρατηρήσει ὁ Ἀ. Ὀρλάνδος, στά κεφάλια τοῦ ζεύγους, τῆς Ἄννας Ραδηνῆς καί τοῦ Θεοδώρου Λημνιώτη, τοποθετήθηκαν ἀργότερα ὑψηλά μαλακά καλύμματα². Σχετικά ὅμως μέ τή μορφή τοῦ Θεοδώρου Λημνιώτη οἱ μεταγενέστερες προσθήκες δέν περιορίζονται μόνο στό κάλυμμα τῆς κεφαλῆς. Εὐκόλα γίνεται ἀντιληπτό ὅτι τό ὁμοίωμα τοῦ ναοῦ πού φέρει ὁ κτίτορας ἔχει ζωγραφιστεῖ ἀργότερα. Ἀκόμη καί σήμερα, κάτω ἀπό τό χρῶμα τοῦ ὁμοιώματος τοῦ ναοῦ διακρίνεται ἡ παλάμη τοῦ δεξιοῦ χεριοῦ τοῦ Θεοδώρου, ἡ ὁποία ἔχει κίνηση παράλληλη μέ τήν ἀριστερή. Γιά νά γίνει μάλιστα πιό πειστική ἡ ἀπεικόνιση τοῦ ὁμοιώματος στά χέρια τοῦ κτίτορα, ζωγραφίστηκαν στή βάση του τά δάκτυλα τοῦ δεξιοῦ χεριοῦ τοῦ Θεοδώρου πού ὑποτίθεται ὅτι τό κρατᾶ ἀπό κάτω. Στήν ἀρχική δηλαδή φάση ὁ Θεόδωρος Λημνιώτης εἶχε τά χέρια σέ στάση δεήσεως, ὅπως ἀκριβῶς εἰκονίζονται ὁ γιός του καί ἡ γυναίκα του. Μία τρίτη τέλος ἐπέμβαση στήν ἀρχική μορφή τοῦ κτίτορα ἀφορᾶ τήν ἐνδυμασία του. Μετά ἀπό προσεκτική παρατήρηση διακρίνεται ἡ προσπάθεια νά καλυφτεῖ ἡ πολυτελεῆς ἐνδυμασία του μ' ἓναν ἀπλό πρασινωπό μανδύα.

---

1. Πρβλ. Α. Ὀρλάνδος, Τά βυζαντινά μνημεῖα τῆς Καστορίας, Ἀρχεῖον τῶν Βυζαντινῶν Μνημεῶν τῆς Ἑλλάδος (ΑΒΜΕ) Δ' (1938) 52-53, ὅπου καί ἡ σχετική περιγραφή τῆς ἐνδυμασίας τῶν τριῶν μελῶν τῆς οἰκογένειας Λημνιώτη.

2. Αὐτ., εἰκ. 34, 36. Ἀεῖζει νά σημειωθεῖ ὅτι ἡ κεφαλή τῆς Ἄννας Ραδηνῆς δέν ἦταν ἀρχικά ἀσκεπής, ὅπως θεωρεῖ ὡς πιθανότερο ὁ Ὀρλάνδος (ὀ.π. 52), ἀλλά ἔφερε κάλυμμα ἐλλειψοειδοῦς σχήματος.

Ἔτσι, ἐνῶ οἱ φορεσιές τῆς γυναίκας καί τοῦ γιοῦ τοῦ Θεοδώρου ἔξακολουθοῦν καί σήμερα νά ἐντυπωσιάζουν μέ τήν πλούσια διακόσμησή τους, ἡ ἐνδυμασία τοῦ κτίτορα δίνει ἀπ'αὐτή τήν ἀποψη πολύ πενιχρή ἐντύπωση. Στίς προσθήκες αὐτές πρέπει νά συμπεριληφθεῖ καί ἡ ἐκ νέου ἀναγραφή τῶν ἐπιγραφῶν πού συνοδεύουν τά τρία μέλη τῆς οἰκογένειας τοῦ Λημνιώτη (εἰκ.1)³. Τά ἔξωτερικά αὐτά γνωρίσματα εἶναι χρήσιμα γιά τήν ἔξαγωγή συμπερασμάτων πού σχετίζονται μέ τή ζωή καί τή δραστηριότητα τοῦ Θεοδώρου Λημνιώτη, ὅπως θά δοῦμε ἀμέσως παρακάτω.

Πρόσφατα ἡ L. Haderman-Misguich, στό γνωστό της ἔργο γιά τίς τοιχογραφίες τοῦ Ἁγ. Γεωργίου στό Κουρμπίνοβο, ἐπισήμανε τήν ὕπαρξη στό δυτικό τοῖχο τοῦ νότιου κλίτους τοῦ ναοῦ τῶν Ἁγ. Ἀναργύρων τῆς Καστοριάς μιᾶς προσωπογραφίας πού παλιότερα εἶχε μείνει ἀπαρτήρητη⁴. Πρόκειται γιά τήν ἀπεικόνιση ἑνός μοναχοῦ, ὁ ὁποῖος σέ στάση τριῶν τετάρτων στρέφεται πρός τή μεγάλη μορφή τοῦ Χριστοῦ Παντοκράτορα πού παριστάνεται σ' αὐτόν τόν τοῖχο (πίν. 2). Ὁ μοναχός κρατᾷ στά χέρια του τό ὁμοίωμα τοῦ ναοῦ, τό ὁποῖο μέ τή γνωστή σέ παρόμοιες περιπτώσεις κίνηση προσφέρει στό Χριστό (πίν.3). Ἐπιγραφή πάνω καί ἀριστερά ἀπό τό κεφάλι τοῦ δωρητῆ παρέχει τά στοιχεῖα τοῦ εἰκονιζομένου: "+ Θεόφιλος (μον)αχ(ός) ὁ Λημνιώτης καί κτήτωρ+" (εἰκ. 3)⁵. Ὁ Θεόφιλος εἰκονίζεται ὀρθίος φέροντας καστανόφαιο μοναχικό μανδύα. Ἔχει κοντά μαλλιά καί μακριά γενειάδα καί τό βλέμμα κατενώπιο. Τό ὁμοίωμα τοῦ ναοῦ, πού κρατᾷ στά χέρια του, ἀποδίδεται μέ καστανέρυθρο χρῶμα, ἐνῶ γίνεται εὐκολά ἀντιληπτή ἡ προσπάθεια νά τονιστοῦν τά διακοσμητικά στοιχεῖα τῆς ὀρατῆς ἔξωτερικῆς ἐπιφάνειας τοῦ ναοῦ, στήν κορυφή τοῦ ὁποῦ ὑπάρχουν τρεῖς σταυροί.

Τό ἐρώτημα πού μπαίνει ἐδῶ εἶναι ποιὰ ἦταν ἡ σχέση τοῦ κτίτορα τῶν Ἁγ. Ἀναργύρων Θεοδώρου Λημνιώτη μέ τό συνεπώνυμό του μοναχό Θεόφιλο, τόν ἀποκαλούμενο καί κτίτορα. Ἡ L. Haderman-Misguich προσπαθώντας νά δώσει ἀπάντηση σ'αὐτό τό ἐρώτημα τόνισε ἀνάμεσα στίς πιθανές ἐκδοχές καί τή δυνατότητα νά

3. Ὁ.π., 54-55 Ἐλ. καί Ν. Μουτσόπουλος, Καστοριά, Λεύκωμα. Ἱστορική-Χωροταξική-Πολεοδομική-Μορφολογική Μελέτη Καστοριάς, Θεσσαλονίκη 1972, σ.36.

4. L. Haderman-Misguich, Kurbinovo. Les fresques de Saint-Georges et la peinture byzantine du XIIe siècle, I-II, Bruxelles 1975, σ. 570,σημ. 18.

5. Ἐπιγραφή ὑπῆρχε στό ὕψος κι ἀπό τήν ἄλλη πλευρά τοῦ Χριστοῦ, ἀπό τήν ὁποῖα σήμερα διασώζονται μερικά γράμματα στό δεξιό ἄκρο τῆς πρώτης σειρᾶς. Πολύ πιθανόν, ἡ ἐπιγραφή νά σχετιζόταν μέ τό μοναχό Θεόφιλο, ἀλλά δυστυχῶς μέ τήν ἀπώλειά της χάθηκε καί ἡ δυνατότητα νά βγῶν ἀπ'αὐτήν συμπεράσματα σχετικά μέ τόν κτίτορα μοναχό.

πρόκειται γιὰ τὸ ἴδιο πρόσωπο⁶. Ἡ Τ. Malmquist, πού ἀσχολήθηκε τελευταῖα μέ τίς τοιχογραφίες τοῦ 12ου αἰώνα στήν Καστοριά, ἀναφέρεται στήν παραπάνω παρατήρηση τῆς Misguich, ἀλλά δέν παίρνει προσωπική θέση στό ζήτημα πού μᾶς ἀπασχολεῖ⁷. Ἐχοντας ὑπόψη τά στοιχεῖα πού ἀναφέρθηκαν, προχωροῦμε στήν ἐπεξεργασία τους, ἡ ὁποία θά μᾶς βοηθήσει στήν ἐπίλυση αὐτοῦ τοῦ ζητήματος.

Ἐνα ἀπό τά βασικότερα στοιχεῖα γιὰ τόν καθορισμό τῆς σχέσεως ἀνάμεσα στά δύο πρόσωπα πού μᾶς ἀπασχολοῦν ἀντιπροσωπεύει ἡ ταυτότητα τῶν ἀρχικῶν γραμμάτων τῶν ὀνομάτων Θεόδωρος καί Θεόφιλος. Εἶναι γνωστό ὅτι ἀπό τήν πρόωμη ἀκόμη περίοδο τοῦ μοναχισμοῦ ἐμφανίσθηκε ἡ συνήθεια τῆς ἀλλαγῆς τοῦ κοσμικοῦ ὀνόματος τῶν ἀτόμων πού γίνονται μοναχοί⁸. Μ'αὐτόν τόν τρόπο ὁ νέος μοναχός διέκοπτε καί συμβολικά τή σχέση του μέ τά ἐγκόσμια, ἐνῶ παράλληλα παραιτοῦνταν καί ἀπό διάφορα δικαιώματα τῶν λαϊκῶν, ὅπως περυσιακά, οἰκογενειακά, νομικά κ.ἄ.⁹ Πολύ συχνά κατὰ τήν ἀλλαγὴ τοῦ κοσμικοῦ ὀνόματος μέ τὸ μοναχικό¹⁰ ὑπῆρχε ἡ τάση τὸ καινούργιο ὄνομα νά ἔχει τὸ ἴδιο ἀρχικό μέ τὸ παλιό. Ἡ συνήθεια αὕτη εἶναι πολὺ παλιά καί ἐξακολοθεῖ νά ὑπάρχει καί σήμερα. Ἐφαρμόζεται μάλιστα, ὅπως καί παλιότερα, καί στήν περίπτωση τῆς χειροτονίας, ἐνῶ ἔχει παρατηρηθεῖ ἡ ἐφαρμογὴ τῆς καί σέ περιπτώσεις δευτέρης ἢ τρί-

6. L. Haderman-Misguich, ὁ.π.

7. T. Malmquist, Byzantine 12th Century Frescoes in Kastoria. Agioi Anargiroi and Agios Nikolaos tou Kasnitztzi, Acta Universitatis Upsalien-sis. Figura, nova seria 18, Uppsala 1979, σ.86, σημ. 126.

8. Πρβλ. τὸ παράδειγμα τοῦ Γρηγορίου Θαυματουργοῦ (Νεοκαισαρείας) πού γεννήθηκε τὸ 213 καί ἀρχικά ὀνομαζόταν Θεόδωρος, Γ.Ι. Μαντζαρίδης, Ἱεροσολοιτικὴ καί Ἡθικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία (ΘΗΕ) 4 (1964) 752.

9. Γιὰ τὸ μοναχισμό καί τίς διατάξεις πού ἀναφέρονται στή διακοπὴ τῶν σχέσεων τῶν μοναχῶν πρὸς τὰ ἐγκόσμια βλ. Ι. Φωκυλίδης, Περὶ μοναχισμοῦ, Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος 19 (1920) 263-264 Ἀ. Φυτράκης, Ὁ μοναχικὸς βίος ἐν τῇ Ὁρθόδοξῃ Ἐκκλησίᾳ, Γρηγόριος Παλαμᾶς 43 (1960) 280-295 Ἣ. Σ. Τσώγας, ΘΗΕ 9 (1966) 28, ὅπου καί σχετικὴ βιβλιογραφία.

10. Ἡ ἀλλαγὴ τοῦ ὀνόματος ἐπιτρέπεται ἀπὸ τήν Ἐκκλησίαν μόνο στίς περιπτώσεις κουρᾶς μοναχοῦ ἢ χειροτονίας κληρικοῦ καί ἡ χορήγηση νέου ὀνόματος ἀποτελεῖ μυστηριακὴ πράξη, βλ. σχετικὰ Δωροθέου, Μητροπολίτου Λαρίσης, Ὀνοματοδοσία-ἀναβαπτισμός. Ἀρμενόπουλος 7 (1953) 420-421 πρβ. ἐπίσης Ν. Καρμίρης, Τὸ βάπτισμα καί ἡ κατ'αὐτὸ ὀνοματοδοσία ἐξ ἐπόψεως δογματικῆς, Ἐκκλησία 31 (1954) 97-99 Ἐ.Γ. Μακρῆς, ΘΗΕ 9 (1966) 926-928.

της αλλαγῆς ὀνόματος εἴτε μοναχῶν (ἀλλαγὴ σχήματος), εἴτε κληρικῶν στίς ἐπάλληλες χειροτονίες. Θά ἀναφερθοῦμε ἐνδεικτικὰ σέ γνωστές προσωπικότητες τοῦ μοναχικοῦ βίου πού ἐφάρμοσαν αὐτὴ τὴν ἀρχὴ κατὰ τὴν ἀλλαγὴ τοῦ ὀνόματός τους, ὥστε νά ἐπιβεβαιωθεῖ αὐτὴ ἡ συνήθεια, ἡ ὁποία εἶναι μὲν γνωστὴ, ἀλλὰ δὲν ἔχει ἀποτελέσει ὡς σήμερα ἀντικείμενο ἰδιαίτερης μελέτης ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ ἐπιστῆμη.

Ἐνα ἀπὸ τὰ ἀρχαιότερα παραδείγματα ἀντιπροσωπεύουν ὁ μοναχὸς τοῦ 4ου αἰῶνα Βαρνάβας, ὁ ὁποῖος καταγόταν ἀπὸ τὴν Ἀθήνα καί τὸ κοσμικὸ του ὄνομα ἦταν Βασίλειος, καί ὁ ἀνεψιὸς του Σωφρόνιος (κατὰ κόσμον Σωτήριχος), οἱ ὁποῖοι τὸ 386 ἔδρυσαν στό ὄρος Μελά κοντὰ στό Δικαίσιμο (Cevizlik) τὴ μονὴ τῆς Παναγίας Σουμελά¹¹. Στούς ἐπόμενους αἰῶνες τὰ παραδείγματα πληθαίνουν. Ὁ Θεσσαλονικέας ἱεραπόστολος τῶν Σλάβων Κύριλλος εἶχε τὸ κοσμικὸ ὄνομα Κωνσταντῖνος (9ος αἰῶνας)¹². Ὁ Ἀθανάσιος ὁ Ἀθωνίτης, ὁ ἰδρυτὴς τῆς μοναχικῆς πολιτείας τοῦ Ἁγίου Ὄρους, ὀνομαζόταν Ἀβραάμιος (10ος αἰῶνας)¹³. Ὁ Παῦλος ὁ Ξηροποταμνὸς ἰδρυτὴς στὸν ἴδιο αἰῶνα τῶν μονῶν Ξηροποτάμου καί ἁγίου Παύλου (κελλιῶν σέ πρώτη φάση) εἶχε τὸ κοσμικὸ ὄνομα Προκόπιος¹⁴. Ἀπὸ τὰ μεταγενέστερα παραδείγματα θά ἀναφερθεῖ ὁ Βαρλαάμ ὁ Καλαβρός, ὁ γνωστὸς ἀντίπαλος τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ κατὰ τίς ἐριδες τῶν ἡσυχαστῶν στὴ Θεσσαλονίκη, ὁποῖος εἶχε προηγουμένως τὸ κοσμικὸ ὄνομα Βερνάρδος¹⁵. Τὴν ἴδια ἀρχὴ στὴν ἀλλαγὴ τοῦ ὀνόματός του ἀκολούθησε καί ὁ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Γεννάδιος Β΄ ὁ Σχολάριος (15ος αἰῶνας) πού κατὰ κόσμον λεγόταν Γεώργιος¹⁶. Ἀπὸ τὰ νεότερα παραδείγματα τέλος θά σημειωθοῦν δύο πού ἀνήκουν στὸν 18ο αἰῶνα: τοῦ Εὐγε-

11. Μητροπολίτου Τραπεζοῦντος Χρυσάνθου, Ἡ Ἐκκλησία Τραπεζοῦντος, ἐν Ἀθήναις 1933, σ. 468. Πρβλ. καί R. Janin, *Les églises et les monastères des grands centres byzantins*, Paris 1975, 275, ὅπου ἀμφισβητεῖται ἡ τόσο πρῶμην χρονολόγησι τῆς δόρασεως τῶν δύο μοναχῶν.

12. Γ.Ε. Ἀναστασίου, Βίος Κωνσταντίνου-Κυρίλλου. Βίος Μεθοδίου, Ἐπιστ. Ἐπετ. Θεολογ. Σχολῆς Παν/μοῦ Θεσσαλονίκης (ΕΕΘΣΠΘ) 12 (1967) 146-147.

13. Π. Χρήστου, Ἡ Ἀθωνικὴ Πολιτεία, Θεσσαλονίκη 1965, σ. 35.

14. S. Binon, *Les origines légendaires et l'histoire de Xēroptamou et de Saint-Paul de l'Atchos*, Louvain 1942, σ.62.

15. Π. Χρήστου, Ὁ Γρηγόριος Παλαμᾶς καί ἡ θεολογία εἰς τὴν Θεσσαλονίκην κατὰ τὸν δέκατον τέταρτον αἰῶνα, Θεσσαλονίκη, 1959, σ. 6.

16. Θ.Ν. Ζήσης, Γεννάδιος Β΄ Σχολάριος. Βίος-Συγγράμματα-Διδασκαλία, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 68, σημ. 24, 25.

νίου Βούλγαρη πού ἀρχικά ὀνομαζόταν Ἐλευθέριος¹⁷ καί τοῦ Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ πού κατά κόσμο λεγόταν Κώνστας¹⁸.

Τήν ἀρχή τῆς ἀλλαγῆς τοῦ ὀνόματος ἀκολούθησαν καί ὀρισμένοι ἀπό τοὺς αὐτοκράτορες τοῦ Βυζαντίου, οἱ ὅποιοι ἔγιναν μοναχοί¹⁹. Ἀρκετοί ἀπ' αὐτούς κατά τή μετονομασία ἐπιδίωξαν τή σύμπτωση τῶν ἀρχικῶν γραμμάτων τοῦ κοσμικοῦ καί τοῦ μοναχικοῦ ὀνόματος. Ἔτσι γιά παράδειγμα ὁ Ἀνδρόνικος Β' Παλαιολόγος (1282-1328) πῆρε τό μοναχικό ὄνομα Ἀντώνιος²⁰, ὁ Ἰωάννης Στ' Καντακουζηνός μόνασε τά τελευταῖα τριάντα χρόνια τῆς ζωῆς του μέ τό ὄνομα Ἰωάσαφ²¹, καί ὁ Ἰωάννης Ζ' Παλαιολόγος (1400-1402) πῆρε ὡς μοναχός τό ὄνομα Ἰωσήφ²². Τό ἴδιο συνέβη καί μέ ἀρκετά ἀπό τά μέλη τῆς αὐτοκρατορικῆς οἰκογένειας πού ἐμόνασαν, ὅπως αὐτοκράτειρες²³, πρίγκηπες καί πρίγκηπισσες²⁴, ἀλλά καί λοιποὶ ἀξιωματοῦχοι²⁵.

Ἡ συνήθεια τῆς ἀλλαγῆς τοῦ κοσμικοῦ ὀνόματος κατά τή μεταπήδηση στό μοναχικό βίο ἐπεκτάθηκε σ' ὀλόκληρο τόν ὀρθόδοξο χριστιανικό κόσμο. Σχετικά μέ τή συνήθεια αὐτή στοὺς Σέρβους, γιά παράδειγμα, ἔχει γραφεῖ παλιότερα μικρὸ μελέτημα ὅπου ἀναφέρονται ἀρκετές παρόμοιες περιπτώσεις²⁶.

17. Α.Ν. Γούδας, Βίοι παράλληλοι τῶν ἐπὶ τῆς ἀναγεννήσεως τῆς Ἑλλάδος διαπρεφάντων ἀνδρῶν, τόμ. Β', Παιδεία, Ἀθῆναι 1870, σ. 2.

18. Κ. Σάθας, Νεοελληνική φιλολογία. Βιογραφίαι τῶν ἐν τοῖς γράμμασι διαλαμφάντων Ἑλλήνων, Ἀθῆναι 1868, σ. 487.

19. Σχετικά μέ τή μεταπήδηση στό μοναχικό βίο τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων ἀλλά καί τῶν ἄλλων μελῶν τῆς βυζαντινῆς αὐλῆς καί τῶν ἀξιωματούχων βλ. R. Guillard, Οἱ βυζαντινοὶ αὐτοκράτορες καί τό θέλημα τοῦ μοναστηρίου (Μετάφρασις ἐκ τοῦ γαλλικοῦ ὑπὸ Α. Λάππα-Ζύζικα), Ἐπετηρίς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν (ΕΕΒΣ) 21 (1951) 215-234. Εἶδικά γιά τοὺς αὐτοκράτορες πού ἔγιναν μοναχοὶ βλ. σ. 216-220.

20. Ὅπ.π., 219-220, σημ. 1.

21. Ὅπ.π., 216, σημ. 9.

22. Ὅπ.π., 220, σημ. 2,3.

23. Ὅπ.π., 220-224.

24. Ὅπ.π., 225-230.

25. Ὅπ.π., 230-235.

26. R.M. Grujić, Promena imena pri monašenju kod srednjovekovnih Srba ('Ἡ ἀλλαγὴ τοῦ ὀνόματος στοὺς Σέρβους κατά τό μεσαίωνα μέ τήν εὐκαιρία τῆς κατατάξεως στό μοναχικό βίο), Glasnik Skopskog Naučnog Društva XI (1931) [1932], 239-240.

Έχοντας υπόψη τὰ παραπάνω παραδείγματα, μπορούμε νά ἀναζητήσουμε παρόμοια σχέση ανάμεσα στά ἀρχικά τῶν ὀνομάτων τοῦ Θεοδώρου καί τοῦ Θεοφίλου Λημνιώτη. Μία τέτοια πιθανότητα θά μᾶς ὀδηγοῦσε φυσικά στό ἀσφαλές συμπέρασμα ὅτι στήν προκειμένη περίπτωση ἔχουμε νά κάνουμε μέ τήν ἴδια προσωπικότητα, πού ἀπό κοσμικός ἄρχοντας ἔγινε μοναχός. Πρός ἐπιβεβαίωση αὐτῆς τῆς δυνατότητας μπορούν νά ἀναφερθοῦν ὀρισμένα συμπληρωματικά στοιχεῖα. Ἐγινε λόγος προηγουμένως γιά τή μεταγενέστερη προσθήκη καλυμμάτων στά κεφάλια τοῦ Θεοδώρου καί τῆς συζύγου του Ἄννας. Αὐτά μέ τό σχῆμα τους θυμίζουν ὀρισμένα μοναχικά καλύμματα τῆς ἴδιας ἐποχῆς. Παρόμοιο, γιά παράδειγμα, κάλυμμα φέρει ὁ Μιχαήλ Ψελλός, ὁ ὁποῖος εἰκονίζεται ὡς μοναχός σέ μικρογραφία τοῦ κώδικα 234 τῆς Μονῆς Παντοκράτορα (φ. 254^r), πού χρονολογεῖται στό 12ο-13ο αἰώνα²⁷. Μέ τή διαπίστωση αὐτή ἔχουμε ἕνα ἀκόμη ἐπιβεβαιωτικό στοιχεῖο πού ἐνισχύει τήν ἀποψη ὅτι ὁ Λημνιώτης, ὅπως καί ἡ σύζυγός του Ραδηνή, ἔγιναν στό τέλος τῆς ζωῆς τους μοναχοί.

Ἡ προσθήκη τῶν καλυμμάτων, καθῶς καί ὀρισμένες ἄλλες ἀλλαγές-προσθήκες στήν κτιτορική παράσταση τοῦ βόρειου κλίτους θά πρέπει, κατά πάσα πιθανότητα, νά σχετίζονται μέ τήν παράσταση τοῦ μοναχοῦ Θεοφίλου στό νότιο κλίτος, ἡ ὁποία εἶναι, ὅπως θά δοῦμε στή συνέχεια, λίγο μεταγενέστερη ἀπό τήν πρώτη. Συγκεκριμένα, ὅταν ὁ Θεόδωρος Λημνιώτης ἔγινε μοναχός καί εἰκονίστηκε ἔτσι στό νότιο κλίτος, ἐπιχείρησε νά σημειώσει στήν πρώτη του παράσταση τήν ἀλλαγὴ πού ἐπῆλθε στή ζωὴ του καί τῆς συζύγου του. Σέ μία ὅμως κοσμική κτιτορική σύνθεση - πού ποτέ δέν ἔπαψε νά λογίζεται ὡς τέτοια καί ἀργότερα - δέν μπορούσαν νά γίνουν οὐσιαστικές ἀλλαγές παρά μόνο συμβολικές. Ἐτσι ὡς ἀπλούστερη λύση βρέθηκε ἡ ἐπιζωγράφηση τῶν καλυμμάτων²⁸, ἐνῶ παράλληλα καταβλήθηκε πιθανότατα προσπάθεια νά καλυφτεῖ ὁ πλούσιος διάκοσμος τῆς ἐνδυμασίας τοῦ Θεοδώρου, ὥστε αὐτή νά μὴ βρῖσκεται σέ μεγάλη ἀντίθεση μέ τή μοναχική ἀμφίεση τοῦ Θεοφίλου στό νότιο κλίτος. Ἀντίθετα, γιά τήν Ἄννα Ραδηνή, πού δέν εἰκονίστηκε καί ὡς μοναχή μέσα στό ναό, δέν συνέτρεχε παρόμοια ἀνάγκη γιά τήν ἐμφάνιση τῶν ἐνδυμάτων τῆς.

Ἡ προσθήκη τοῦ ὁμοιώματος τοῦ ναοῦ στά χέρια τοῦ Θεοδώ-

27. I. Spatharakis, *The Portrait in Byzantine Illuminated manuscripts*, Leiden 1976, σ. 232, πλν. 174. Πρβ. ἐπίσης τὰ παραδείγματα μοναχῶν μέ καλύμματα τῆς ἴδιας μορφῆς στόν κώδ. Par. gr. 74 (f. 93^v καί 10^v) πού χρονολογεῖται στόν 11ο αἰ. (Τοῦ ἔδου, πλν. 31, 33).

28. Ἐτσι ὑπάρχει λογικὴ ἐξήγηση καί γιά τήν ἐπιζωγράφηση στό κεφάλι τῆς Ραδηνῆς δεύτερου καλύμματος πάνω ἀπό τό ἀρχικό, τό ὁποῖο μάλιστα διακρίνεται ἀκόμη καί σήμερα.

ρου Δημνιώτη εἶναι ἐπίσης μία λεπτομέρεια, πού αἰτία γιά τήν ἀπεικόνισή της στάθηκε ἡ παράσταση τοῦ μοναχοῦ Θεοφίλου. Εἶναι φανερό ὅτι, ἂν ὁ κτίτορας μοναχός δέν εἶχε ἀμειψή σχέση μέ τόν Θεόδωρο, δέν θά συνέτρεχε λόγος νά εἰκονιστεῖ ἐπιπρόσθετα στά χέρια τοῦ τελευταίου τόν ὁμοίωμα τοῦ ναοῦ, ἀλλά θά παρέμενε ὅπως εἶχε παρασταθεῖ ἐξαρχῆς, χωρίς αὐτό. Τό γεγονός ὅμως ὅτι πρόκειται γιά τόν ἴδιο πρόσωπο, δικαιολογεῖ τήν ἀπόφαση νά προστεθεῖ αὐτή ἡ λεπτομέρεια· μ'αὐτό τόν τρόπο ὁ μοναχός Θεόφιλος ἤθελε νά ἐξαλείψει ἀπό τήν πρώτη του κτιτορική παράσταση τήν ἐλλειψοβαρή ἐντύπωση πού εἶδινε ἡ μορφή του - ὡς κτίτορα - σέ σύγκριση μέ τή νεότερη ἀπεικόνισή του. Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά πάλι, ὁ μοναχός Θεόφιλος δέν θά εἶχε λόγο νά ἐμφανιστεῖ μέ τόν ὁμοίωμα τοῦ ναοῦ, ἂν δέν ἦταν αὐτός πού εἶχε ἀναλάβει τίς ἐργασίες ἀποκαταστάσεως καί διακοσμῆσεως τοῦ ναοῦ κατά τόν 12ο αἰώνα. Εὐκόλα, ἐξάλλου, διαπιστώνεται ὅτι αὐτή τήν περίοδο καί σέ τόσο σύντομο χρονικό διάστημα δέν ἔγιναν ἄλλες ἀνακαινίσεις στό ναό, τόσο σημαντικές μάλιστα, πού νά δίνουν τόν δικαίωμα σ'ένα δεύτερο δωρητή νά παριστάνεται ὡς κτίτορας μέ τόν ὁμοίωμα τοῦ ναοῦ. Ἀδιαφιλονίκητος ἐπομένως ἀνακαινιστής καί κτίτορας τοῦ ναοῦ αὐτή τήν ἐποχή εἶναι ὁ Θεόδωρος Δημνιώτης καί κατά συνέπεια μόνο αὐτός θά εἶχε δικαιωματικά τόν λόγο νά ἐμφανίζεται ἔτσι ὅπως εἰκονίστηκε στίς δύο κτιτορικές παραστάσεις πού μᾶς ἀπασχολοῦν.

Μία ἄλλη προσθήκη - ἀλλαγὴ στήν κτιτορική παράσταση τοῦ βόρειου κλίτους εἶναι ἡ ἐπαναγραφὴ τῶν ἐπιγραφῶν πού συνοδεύουν τά τρία μέλη τῆς οἰκογένειας Δημνιώτη (εἰκ.1). Ἀπό τήν ἀντιπαραβολή τῶν νέων ἐπιγραφῶν μέ τίς ἀρχικές (εἰκ. 2) προκύπτουν δύο βασικά στοιχεῖα. Πρῶτο, ὁ κτίτορας ἀναφέρεται καί πάλι ὡς Θεόδωρος Δημνιώτης, ἐνῶ ἀπό τή σύζυγό του ἔχει παραληφτεῖ τόν ἐπίθετο Ραδηνή. Δεύτερο, ἡ ὀρθογραφία τοῦ ὀνόματος τοῦ κτίτορα, καθώς καί ἄλλων λέξεων, παρουσιάζει διαφορές ἀνάμεσα στίς δύο ὁμάδες τῶν ἐπιγραφῶν, ἐνῶ στήν τυπολογία τῶν γραμμάτων ὑπάρχουν περισσότερα συγγενή στοιχεῖα (πρβ., γιά παράδειγμα, τά γράμματα Α, Δ, Ρ ἢ τά συμπλέγματα ΤΟΥ, ΩΤ). Στό σημεῖο ὅμως αὐτό θά πρέπει νά τονιστεῖ ὅτι πολύ μεγαλύτερες μορφολογικές ὁμοιότητες πρός τόν παλιότερο στρῶμα τῶν ἐπιγραφῶν παρουσιάζουν τά γράμματα τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ μοναχοῦ Θεοφίλου (εἰκ. 3). Ἐτσι, γιά παράδειγμα, εἶναι πολύ ὅμοια μεταξύ τους τά γράμματα Α, Ε, Θ, Λ, Μ, Σ, καθώς καί τά συμπλέγματα ΩΤ, ΤΗ, ΛΗΜΝ. Ἐκτός ἀπ'αὐτό, διαπιστώνεται καί κοινὴ ὀρθογραφία ἀνάμεσα στά δύο σύνολα. Ἡ στενὴ αὐτὴ σχέση μᾶς οδηγεῖ στό συμπέρασμα ὅτι ἡ ἐπιγραφὴ πού συνοδεύει τόν μοναχόν Θεόφιλο γράφηκε σέ σύντομο χρονικό διάστημα μετὰ τίς ἀρχικές ἐπιγραφές τῆς κτιτορικῆς συνθέσεως τοῦ βόρειου κλίτους. Λίγο ἀργότερα θά πρέπει νά τοποθετήθηκαν στήν ἴδια παράσταση οἱ νεότερες ἐπιγραφές. Αὐτό πιθανότατα ἔγινε ἐνῶς ἀκόμη βρισκόνταν

ΔΕΗCΙCΤΥΑΥΛΥΤΥΘΥ
 ΑΝΗCΚΑΙΚΗΤΡΙCΑC

∴ ΔΕΗCΙCΤΥΑΥΛΥΤΥ
 ΘΥΘΕΟΑΩΡΥΤΠΕΙ
 ΜΗΟΥΚΑΙΚΗΤΟΡΟC

∴ ΔΕΗCΙCΥΑΥ
 ΛΥΤΥΘΥΤΩ
 ΚΑΙΗΥΚΗ
 ΩΡΟC∴

Εἰκ. 1: ΚΑΣΤΟΡΙΑ: "Αγ. Ἄναργυροι: Οἱ νεότερες ἐπιγραφές στὴν
 κτιτορικὴ παράσταση τοῦ βόρειου κλίτους.

(κατὰ Ν. Μουτσόπουλο)

ἌΝΑΓΡΑΖΗΚΑΤ
ΣΥΜΒΙΟΣ ΨΚΤΗΩΡΟΣ

ΘΕΟΔΩΡΟΣ Ο ΠΗΝΙ
ΩΤΕΚΑΙΚΤΗΩ Ρ

ΙΩΘ ΙΟΘ
ΨΚΤΗΩΡΟΣ

Εἰκ. 2: ΚΑΣΤΟΡΙΑ: Ἁγ. Ἀναργυροί: Οἱ ἀρχικὲς ἐπιγραφές στὴν κτιτορικὴ παράσταση τοῦ βόρειου κλίτους.

(κατὰ Ν. Μουτσόπουλο)

...ΘΕΟΦΙΛΟΣ ΛΗΜΝΙΩΤΗΣ
ΚΑΙ ΚΗΔΡ...

Είκ. 3: ΚΑΣΤΟΡΙΑ: Ἁγ. Ἀνάργυροι: Ἡ κτιτορική παράσταση τοῦ μοναχοῦ θεόφιλου Λημνιώτη στό νότιο κλίτος.

στή ζωὴ ὁ Θεόδωρος Δημνιώτης καὶ ἡ σύζυγός του, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴ μορφή τῶν ἐπιγραφῶν, πού ἐξακολουθοῦν νά ἔχουν ἀφιερω-
ματικό-κτιτορικό χαρακτήρα.

Τὰ αἷτια πού δὴγήσαν στό νά γραφοῦν γιά δεύτερη φορά οἱ ἐπιγραφές δέν μᾶς εἶναι γνωστά καί οὔτε μποροῦμε νά δώσουμε πάνω σ'αὐτό συγκεκριμένη ἀπάντηση. Παράλληλα ὅμως κάτι τέτοιο δέν ἀφορᾶ ἄμεσα τό θέμα μας, ἐφόσον τά συμπεράσματα στά ὅποια, καταλήξαμε μέχρι στιγμῆς, δέν ἐπηρεάζονται ἀπό τήν ἐπίλυση ἢ μή αὐτοῦ τοῦ ζητήματος²⁹. Πολύ περισσότερο ὅμως ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τό γεγονός ὅτι τό ζεῦγος τῶν δύο κτιτόρων ἐμφανί-
ζεται μέ τίς ἴδιες ὀνομασίες καί στίς νεότερες ἐπιγραφές. Ἡ μόνη διαφορά εἶναι ὅτι παραλείφθηκε τό ἐπίθετο Ραδηνή ἀπό τήν Ἄννα, πράγμα πού πιθανόν σχετίζεται μέ τή μεταπήδηση τῆς εἰ-
κονιζόμενης στό μοναχικό βίο. Στήν περίπτωση ὅμως τοῦ κτίτο-
ρα δέν ἔγινε καμία σχετική ἀλλαγὴ, στοιχεῖο πού σέ πρώτη φάση ἔρχεται σέ ἀντίθεση μέ τήν ὑποστηριζόμενη ἀποψη ὅτι ὁ Δημνιώ-
της ἔγινε στό μεταξύ μοναχός. Ὅπως ὅμως τονίστηκε ἤδη, ὁ Δη-
μνιώτης δέν ἔπαψε ποτέ νά βλέπει τήν κτιτορική παράσταση ὡς
κοσμική καί ἐξᾴλλου μέ τή μεταπήδησή του στίς τάξεις τῶν μο-
ναχῶν δέν διέκοψε ἐντελῶς τίς σχέσεις μέ τόν πρότερό του βίο.
Αὐτό φαίνεται καί ἀπό τό γεγονός ὅτι διατήρησε τό ἐπίθετο Δη-
μνιώτης δίπλα στό μοναχικό θεόφιλος, πού κι'αὐτό μέ τή σειρά
του σχετίζεται ἄμεσα, ὅπως εἶδαμε, μέ τό ἀρχικό, κοσμικό του,
ὄνομα Θεόδωρος. Ἔτσι, ὅταν, γιά ἄγνωστο μέχρι στιγμῆς λόγο,
χρειάστηκε νά ξαναγραφοῦν οἱ ἐπιγραφές στήν κτιτορική παρά-
σταση τοῦ βόρειου κλίτους, δέν θεωρήθηκε ἀναγκαία ἡ ἀλλαγὴ
τοῦ κοσμικοῦ ὀνόματος τοῦ κτίτορα μέ τό μοναχικό. Εἶναι ἀρκε-
τά γνωστή ἡ συνήθεια πολλῶν βυζαντινῶν ἡγεμόνων καί ἀρχόν-
των - πού στό τέλος τῆς ζωῆς τους ἐμόνασαν - νά ἐξακολουθοῦν
νά μνημονεύουν καί τό κοσμικό τους ὄνομα. Χαρακτηριστικό εἶ-
ναι στήν προκειμένη περίπτωση τό παράδειγμα τοῦ Δημητρίου Πα-
λαιολόγου, ἐνός ἀπό τούς τελευταίους Δεσπότες τοῦ Μυστρά, ὁ
ὅποιος μετὰ τήν πτώση τοῦ Δεσποτάτου στοὺς Τούρκους ἔγινε μο-
ναχός καί πῆρε τό ὄνομα Δαυΐδ: ἐνῶ εἰκονίζεται ὡς μοναχός στόν
κώδικα Ρετρορ. gr. 118 (φ. 22) τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Λένινγ-
κραντ τόν συνοδεύει ἡ ἐπιγραφή: "ὁ δοῦλος χριστοῦ τοῦ θεοῦ

29. Δευτερεύουσας σημασίας εἶναι καί ἡ διερεύνηση τῆς πιθανότητας νά εἶ-
ναι σύγχρονες μέ τήν ἐπιγραφή τῶν ἐπιγραφῶν καί οἱ ἄλλες προσθήκες
γιά τίς ὁποῖες ἔγινε ὡς τώρα λόγος, μιὰ καί τό βασικό μας ζήτημα εἶ-
ναι ἡ ἀπόδειξη τῆς ταυτότητας τῶν δύο προσώπων, τοῦ θεοδώρου καί τοῦ
θεοφίλου Δημνιώτη, καί ὅχι ὁ ἀκριβέστερος καθορισμός τοῦ χρόνου πού
ἔγιναν οἱ προσθήκες, ἂν φυσικά ἔγιναν ὅλες ταυτόχρονα.

δημήτριος παλαιολόγος³⁰.

Ένα τελευταίο στοιχείο είναι η διερεύνηση των εικονογραφικών και τεχνοτροπικών σχέσεων των μορφών του Θεοδώρου και Θεοφίλου Δημιώτη. Η διατήρηση της προσωπογραφίας του μοναχού Δημιώτη δεν είναι καλή και γι' αυτό άλλωστε η ύπαρξη της ξμεινε ως πρόσφατα άγνωστη. Παρόλη την κακή κατάσταση όμως στην οποία διασώζεται, υπάρχουν οι δυνατότητες της εικονογραφικής συγκρίσεως της με την μορφή του Θεοδώρου Δημιώτη στην κτιτορική σύνθεση του βόρειου κλίτους. Όταν αντιπαραβληθούν οι δύο παραστάσεις, γίνεται εύκολα αντιληπτό ότι, παρά την ταυτότητα ορισμένων βασικών μορφολογικών χαρακτηριστικών³¹, υπάρχουν αρκετές διαφορές στον τρόπο απόδωσεως των λεπτομερειών και στην γενική έντύπωση του συνόλου. Η μορφή του Θεοδώρου διακρίνεται για τον έντονο ρεαλισμό στην απόδοση των χαρακτηριστικών του προσώπου, ενώ η μορφή του Θεοφίλου δίνει έντελως ουδέτερη έντύπωση, με έμφανή την απλοποίηση στην απόδοση των λεπτομερειών. Η διαφοροποίηση στην απόδοση των ατομικών χαρακτηριστικών που παρουσιάζουν οι δύο μορφές έχει ωστόσο την εξήγησή της. Όπως ήδη παρατήρησε ο Α. Όρλάνδος, η ακρίβεια και η πιστότητα που παρατηρείται στην απόδοση των χαρακτηριστικών των μελών της οικόγενειας του Θεοδώρου Δημιώτη, προϋποθέτει πιθανότατα τό "στήσιμο" των κτιτόρων μπροστά στο τεχνίτη³². Αν όμως κάτι τέτοιο ήταν επιβεβλημένο για την πιστή απεικόνιση του κοσμικού άρχοντα Θεοδώρου Δημιώτη και της οικόγενειάς του, αυτό δεν θά ήταν άναγκαίο στην απεικόνιση του ίδιου προσώπου ως μοναχού Θεοφίλου. Η απλοποίηση και η εξιδανίκευση των ατομικών χαρακτηριστικών στην παράσταση του μοναχού ανταποκρίνεται απόλυτα στη νέα ιδιότητα του εικονιζομένου.

Η κακή διατήρηση της παραστάσεως του μοναχού Θεοφίλου δυσκολεύει και τη συναγωγή συμπερασμάτων από τεχνοτροπική άποψη. Ένα στοιχείο ωστόσο που μπορεί να βοηθήσει στη συσχέτιση της μορφής του Θεοφίλου με τό ζωγραφικό διάκοσμο του ναού, αποτελεί η χρήση κόκκινων στιγμάτων για την απόδοση των λεπτομερειών του προσώπου. Ως γνωστό οι λεπτές κόκκινες επάλληλες πινελιές είναι ένα από τά βασικότερα χαρακτηριστικά για την απόδοση των λεπτομερειών του προσώπου στην κομνηνεία

30. I. Spatharakis, ό.π., σ. 91, πίν. 60. V.D. Likhachova, Byzantine Miniature. Masterpieces of Byzantine Miniature of IXth-XVth Centuries in Soviet Collections, Moskva 1977, σ. 22, πίν. 56, 62.

31. Καί οι δύο μορφές έχουν μακρύ σχετικά πρόσωπο με ψηλό μέτωπο, γαυφή μύτη και άμυγδαλωτά μάτια που στεφανώνονται με τοξωτά φρύδια.

32. Α. Όρλάνδος, ό.π., σ. 54.

τέχνη. Τῆ σχέση τῆς ἐξεταζόμενης προσωπογραφίας μέ τή ζωγραφική τοῦ 12ου αἰώνα στό ναό τῶν Ἁγ. Ἀναργύρων μπορεῖ ἐπίσης νά διευκρινήσῃ καί ἡ παράσταση τοῦ Χριστοῦ Παντοκράτορα στόν ἴδιο τοῖχο. Ἡ μορφή τοῦ Χριστοῦ Παντοκράτορα μέ τίς μεγάλες τῆς διαστάσεις καί τό χαλαρό πλάσιμο παρουσιάζει ἀρκετές διαφορές ἀπό τήν ὑπόλοιπη ζωγραφική τοῦ 12ου αἰώνα στό ναό. Αὐτή ἡ διαπίστωση ὁδήγησε τόν Ἀ. Ὀρλάνδσ στήν ἀποψη ὅτι πρόκειται γιά πολύ μεταγενέστερη παράσταση, πού τήν τοποθέτησε μέ πιθανότητα στό 15ο αἰώνα³³. Στόν ἴδιο αἰώνα χρονολόγησε καί τή γειτονική μορφή τοῦ ἀρχαγγέλου Μιχαήλ στό βόρειο τοῖχο τοῦ ἴδιου κλίτους, θεωρώντας μάλιστα καί τίς δύο παραστάσεις σύγχρονες μέ τίς μεταγενέστερες τοιχογραφίες στήν κάτω ζώνη τοῦ νάρθηκα³⁴. Αὐτές ὅμως οἱ παρατηρήσεις τοῦ Ὀρλάνδου ἐρχονται σέ ἀντίθεση μέ τήν πραγματική κατάσταση. Ἐκτός ἀπό τήν παράσταση τοῦ Χριστοῦ Παντοκράτορα, ἡ ὑπόλοιπη ζωγραφική τοῦ νότιου κλίτους εἶναι ἐνιαία χρονικά καί κατά συνέπεια ὁ ἀρχάγγελος Μιχαήλ ἀνήκει ἐπίσης στόν 12ο αἰώνα³⁵. Αὐτό, ἐξάλλου, ἐπιβεβαιώνεται εὐκολά τόσο ἀπό τό πλάσιμο καί τίς λεπτομέρειες τοῦ προσώπου τοῦ Ἀρχαγγέλου, ὅσο καί ἀπό τό ψιλόλιγνο τῆς μορφῆς του, τή μανιεριστική διάθεση στήν ἀπόδοση τῶν πτυχώσεων, ἀλλά καί τήν ἴδια τήν ἐπιγραφή πού τόν συνοδεύει, στοιχεῖα δηλαδή τά ὁποῖα εἶναι κοινά μέ τήν ὑπόλοιπη ζωγραφική τοῦ 12ου αἰώνα στό ναό³⁶.

Ἀναφορικά μέ τίς διαφορές πού παρουσιάζει ἡ μορφή τοῦ Χριστοῦ Παντοκράτορα, στόν ὁποῖο ὁ μοναχός θεόφιλος προσφέρει

33. Ὁ.π., σ. 49, 60.

34. Ὁπ.π., σ. 51, 60. Ὁ ὕδιος συγγραφέας θεώρησε τό κάτω τμήμα τοῦ δυτικοῦ τοῖχου τοῦ νότιου κλίτους ὡς μεταγενέστερη προσθήκη, πιστεύοντας ὅτι σέ πρώτη φάση ἐκεῖ ὑπῆρχε ἄνοιγμα θύρας ἀντίστοιχο μέ τό τοῦ βόρειου κλίτους (ὁπ.π. 49). Ἡ ζωγραφική διακόσμηση ὅμως πού βρῖσκεται στή δυτική πλευρά τοῦ τοῖχου (στό νάρθηκα δηλαδή) καί ἡ ὁποία εἶναι τεχνοτροπικά ὅμοια μέ τή ζωγραφική τοῦ 12ου αἰώνα, δείχνει ὅτι ἤδη σ'αὐτή τήν περίοδο ὁ τοῖχος εἶχε τή σημερινή μορφή. Γιά τίς παραστάσεις πού ὑπάρχουν σ'αὐτό τό τμήμα τοῦ ἀνατολικοῦ τοῖχου τοῦ νάρθηκα βλ. Τ. Malmquist, ὁ.π., 29-30, εἰκ. 3' Σ. Πελεκανύδης, Καστοριά. Ι. Βυζαντινά τοιχογραφεῖα, Θεσσαλονίκη 1953, πίν. 38β.

35. Σύγχρονο μέ τήν ὑπόλοιπη ζωγραφική τοῦ νότιου κλίτους θεωροῦν τόν ἀρχάγγελο Μιχαήλ ἡ L. Haderman-Misguish, ὁπ.π., σ. 565, σημ. 10, καί ἡ Τ. Malmquist, ὁ.π., σ. 30.

36. Πρβ. γιά παράδειγμα τή μορφή τοῦ ἀρχαγγέλου Μιχαήλ μέ μιᾶ σειρά ἀγίων τῆς ὑπόλοιπης ζωγραφικῆς τοῦ 12ου αἰώνα: Σ. Πελεκανύδης, ὁ.π., πίν. 8 α,β, 20β, 21 α,β, 22α, κ.λ.π.

τό όμοίωμα του ναού, αυτές δικαιολογούνται από τή διαφορά στο χρόνο έκτελέσεώς της σε σχέση με τήν υπόλοιπη ζωγραφική του 12ου αιώνα³⁷. Από τήν εποχή που εικονίστηκε ό Θεόδωρος Δημνιώτης στήν κτιτορική παράσταση του βόρειου κλίτους μέχρι τό χρόνο που απεικονίστηκε καί πάλι, ως μοναχός Θεόφιλος, θά πρέπει νά πέρασε ένα εύλογο χρονικό διάστημα. Έχοντας ύπόψη ότι ή ζωγραφική των Άγ. Άναργύρων είναι σύγχρονη με εκείνη του Άγ. Γεωργίου στο Κουρμπίνοβο³⁸ - ή όποία έγινε στήν τελευταία δεκαετία του 12ου αιώνα (1191)³⁹ - μπορούμε νά υποθέσουμε ως χρόνο κατασκευής τής τοιχογραφίας του Χριστού με τό Θεόφιλο Δημνιώτη τό πέρασμα από τό 12ο στο 13ο αιώνα ή άκόμη καί τίς άρχές του 13ου αιώνα. Πρόκειται δηλαδή για τήν περίοδο όπου περνάμε από τήν κομνήνεια τεχνοτροπία του 12ου αιώνα στή μνημειώδη ζωγραφική του 13ου αιώνα. Φυσικά όσον άφορά τήν έξεταζόμενη παράσταση είναι σίγουρο ότι πρόκειται για έργο έπαρχιακού, τοπικού τεχνίτη, ό όποιος δέν έχει άπελευθερωθεί

37. Τήν πιθανότητα νά είναι μεταγενέστερη ή παράσταση του Χριστού Παντοκράτορα έκφράζει καί ή Τ. Malmquist, όπ.π., σ. 38, ένω ή Misguich (όπ.π., 38) δέν φαίνεται νά αποδέχεται τήν άποψη του Α. Όρλάνδου για πιθανή χρονολόγησή της στο 15ο αί. Άντίθετα τήν έντάσσει μέσα στο σύνολο τής υπόλοιπης ζωγραφικής του 12ου. Τό ίδιο καί ό R. Ljubinković, πριν μερικές δεκαετίες, συγκρίνοντας αυτή τήν παράσταση με εκείνη του Χριστού στο Κουρμπίνοβο διέκρινε παραλληλίες καί όμοιότητες, R. Ljubinković, Stara crkva sela Kurbinova ('Η παλιά έκκλησία στο χωριό Κουρμπίνοβο), Starinar, Γ' σειρά, XV (1940) [1942], 104.
38. Για τή μεγάλη συγγένεια άνάμεσα στις τοιχογραφίες των Άγ. Άναργύρων Καστοριάς καί του Άγ. Γεωργίου στο Κουρμπίνοβο καί τή βεβαιότητα ότι ένα μεγάλο μέρος των δύο ζωγραφικών συνόλων έκτελέστηκε από τους ίδιους καλλιτέχνες έχουν κάνει λόγο πολλοί μελετητές. Σχετικά με τήν παλιότερη βιβλιογραφία μέχρι τό 1974 βλ. V.J. Djurić, Vizantijske freske u Jugoslaviji (Βυζαντινές τοιχογραφίες στή Γιουγκοσλαβία), Beograd 1974, σ. 15, σημ. 9. Με τό ίδιο θέμα σένεότερες μελέτες ασχολήθηκαν οι L. Haderman-Misguich, ό.π., 563-584' R. Hamann-Mac Lean-H.Hallensleben, Die Monumentalmalerei in Serbien und Makedonien, II, Giessen 1976, 277-278' Τ. Malmquist, ό.π., 98-103.
39. Σχετικά με τήν άκριβή χρονολόγηση των τοιχογραφιών του Άγ. Γεωργίου στο Κουρμπίνοβο βλ. Α. Nikolovski-Z. Blažić, Konzervatorski i istraživački radovi na srednevekovniji spomenik sv. Gjorgji u selo Kurbinovo ('Εργασίες συντηρήσεως καί έρευνας στο μεσαιωνικό μνημείο του άγ. Γεωργίου στο χωριό Κουρμπίνοβο), Razgledi, Skorje 1.12.1958, 468-477' πρβ. καί V.J. Djurić, όπ.π., 183, όπου καί ή σχετική βιβλιογραφία.

ἀκόμη ἀπό τῆς ἐπιδράσεως τῆς κομνήνειας ζωγραφικῆς⁴⁰. Παράλληλα ὅμως, ἔστω καί δειλά, δείχνει ὅτι εἶναι ἐνήμερος τῶν νέων καλλιτεχνικῶν τάσεων, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι τὸ ἔργο του χαρακτηρίζεται ἀπὸ μιὰ ἐμφανή ἀδυναμία καί χαλαρότητα, πού εἶναι ἰδιαίτερα ἐντονη στό πλάσιμο τοῦ κορμοῦ.

Μετά ἀπὸ ὅσα ἐκτέθησαν παραπάνω, γίνεται φανερό ὅτι στὴν περίπτωση τοῦ Θεοδώρου Δημιώτη ἔχουμε μιὰ ἀκόμη ἀπὸ τῆς πολ-
λές περιπτώσεις κοσμικῶν ἀρχόντων πού στό τέλος τῆς ζωῆς τους μεταπήδησαν στό μοναχικό βίο. Ὅπως σωστά παρατήρησε ὁ Ὀρ-
λάνδος, στό πρόσωπο τοῦ Θεοδώρου Δημιώτη πρέπει νά ἀναζητή-
σουμε κάποιο βυζαντινὸ ἀρχοντα, πού ἴσως ἦλθε ἐξόριστος ἀπὸ
τὴν Κωνσταντινούπολη⁴¹. Ἀναφορικά μὲ τὴν οἰκογένεια τῶν Δη-
μιωτῶν σχετικὴ ἔρευνα δέν ἀπέδωσε συγκεκριμένα στοιχεῖα. Τό
μόνο πρόσωπο πού φέρει τὸ ἐπίθετο Δημιώτης ἢ Λιμναιώτης εἶ-
ναι ὁ ὄσιος τοῦ 8ου αἰῶνα Γεώργιος⁴². Ἡ τύπος τοῦ ἐπιθέτου
Δημιώτης (μιὰ φορά μόνο χρησιμοποιεῖται ὁ τύπος Λειμνηότης)
συγγενεῦει μὲ ὀρισμένα τοπωνύμια καί ἄλλα ὀνόματα. Ἐκτός ἀπὸ
τὴ δυνατότητα νά ἔχει σχέση μὲ τὴ λέξη λίμνη ἢ τὸ νησί Λῆμνο,
ὑπάρχει πιθανότητα νά σχετίζεται μὲ κάποια περιοχὴ κοντὰ στὴν
Ἔδεσσα τῆς Συρίας, τὴν ὁποία ἡ Ἄυνα Κομνηνὴ στὴν Ἀλεξιάδα
ὀνομάζει θέμα τῶν Λιμνίων⁴³. Εἶναι ἐπίσης γνωστό ὅτι ὑπῆρχε
στό Ἅγιο Ὄρος κελλί μὲ τὴν ὀνομασία "Κελλίον τοῦ Λημναί-
ου"⁴⁴. Τέλος δύο ἄτομα φέρουν τὸ ἐπίθετο Λημναῖος: ὁ κουράτωρ

40. Ἡ γραμμὴ, γιὰ παράδειγμα, ἐξακολουθεῖ νά παίζει τὸν πρωτεύοντα ρό-
λο στὴν ἀπόδοση τῶν ὄγκων καί τῶν λεπτομερειῶν.

41. Α. Ὀρλάνδος, ὅπ.π., 35. Σχετικὰ μὲ τὴ γνωστὴ ἀποψη ὅτι ἡ Καστοριά
ὑπῆρξε τόπος ὅπου περιόριζαν τοὺς βυζαντινοὺς πού περιέρχονταν σέ
δυσμένεια, εἶναι ἐνδεικτικὴ ἡ κτιτορικὴ ἐπιγραφή τοῦ μάγιστρο Νικο-
λάου Κασνύτση στὸν ὀμώνυμο ναό' ἐκεῖ ἀνάμεσα στ' ἄλλα ἡ Καστοριά χα-
ρακτηρίζεται ὡς τόπος κλαυθμῶνος: "ἀφ' οὗ περιῆλθον εἰς τὸν κλαυθμῶ-
νος τόπον", πρβλ. Α. Ὀρλάνδος, ὅπ.π., 145-146. Ὁ Π. Τσαμίσης (Ἡ
Καστοριά καί τὰ μνημεῖα της, Ἀθῆναι 1949, 18) δέν ἀποδέχεται αὐτὴν
τὴν ἀποψη, χωρὶς ὅμως τὰ ἐπιχειρήματά του νά εἶναι πειστικά γιὰ τὴν
ὑποστήριξη ἀντίθετης γνώμης.

42. Α. Ὀρλάνδος, ὅπ.π., σ. 36, σημ. 1,2.

43. Anne Compène, Alexiade, ἔκδ. Β. Leib, τόμ. III, Paris 1945, 136, 18.

44. Κάποιος Νεόφυτος Κουτᾶς ὑπογράφει σέ ἔγγραφο τοῦ 1395 τῆς Μονῆς Διο-
νυσίου ὡς ἡγούμενος τοῦ Λημναίου, Archives de l'Athos IV. Actes de
Dionysiou, ἔκδ. Ν. Οἰκονομιδῆς, Texte, Paris 1968, 76. Τό κελλί τοῦ
Λημναίου ἀναφέρεται ἐπίσης σέ παραδοτικὸ γράμμα τοῦ 1369 τῆς Μονῆς
Κουτλουμουσίου, Archives de l'Athos II. Actes de Kutlumus, ἔκδ. Ρ.
Lemerle, Texte, Paris 1946, 27, 106.

Λημναῖος, ὁ ὁποῖος ἀναφέρεται σέ ἔγγραφο τῆς Μεγίστης Λαύρας⁴⁵, καί ὁ ἱερεὺς Δημήτριος Λημναῖος, σέ ἔγγραφο τῆς Μονῆς Ζωγράφου⁴⁶. Ἀντίθετα ἡ οἰκογένεια τῶν Ραδηνῶν, στήν ὁποία ἀνήκει ἡ σύζυγος τοῦ Θεοδώρου Λημνιώτη, ἄννα, εἶναι περισσότερο γνωστή στίς πηγές⁴⁷.

Ἡ ἐκκλησιαστική-μοναστική παράδοση πού ἀρχισε ὁ Θεόδωρος Λημνιώτης πιθανόν νά εἶχε ἀπήχηση σ' ἕνα ἀπό τούς ἀπογόνους τῶν Λημνιωτῶν, στόν ὁμώνυμό του Θεόδωρο Λυμνεώτη, πού χαρακτηρίζεται ὡς ἱερέας σέ μιὰ παράσταση τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Στεφάνου. Ἡ παράσταση βρίσκεται στό βόρειο τοῖχο τοῦ νάρθηκα καί διασώζει τήν ἐξῆς ἐπιγραφή: "ἐκοιμήθη ὁ δοῦλος τοῦ Θεοῦ Θεόδωρος ἱερεὺς ὁ Λυμνεώτης..."⁴⁸. Ὅπως σωστά παρατήρησε ὁ Ὀρλάνδος, ἡ προσωπογραφία τοῦ ἱερέα Θεόδωρου Λυμνεώτη πρέπει νά χρονολογηθεῖ στόν 14ο αἰώνα⁴⁹ καί κατά συνέπεια δέν πρέπει

45. Ὑπογράφει σέ ἐκμαρτύριο τοῦ 1071 τῆς Μεγίστης Λαύρας, Archives de l'Athos V, Actes de Lavra I, ἔκδ. P. Lemerle-A.Guillou - N.Svoronos, Texte, Paris 1970, 35, 206-207.

46. Σέ πρακτικό ἀπογραφικῆς ἐξισώσεως κτημάτων Κωνσταντινίου Περγαμηνοῦ καί Γεωργίου Φαρισαίου τοῦ 1320 ἀναφέρεται καί κάποιος Ἰωάννης, ἕγγονός τοῦ Δημητρίου ἱερέως, τοῦ Λημναίου, Actes de l'Athos IV. Actes de Zographou, ἔκδ. W.Regel - E.Kurtz - B.Korablev, Sanktpeterburg 1867, XVII, 62.

47. Βλ. σχετικά στόν Ἄ. Ὀρλάνδο, ὄπ.π., 55-56' πρβ. ἐπίσης στά Actes de Xéropotamou, ἔκδ. J. Bompaire, Paris 1964, 16, 119, ὅπου κάποιος Ἰωάννης Ραδηνός ἀναφέρεται σέ ἀγοραστικό συμβόλαιο τῆς μονῆς τοῦ ἔτους 1312, καθώς καί στά Actes de l'Athos I. Actes de Xenophon, ἔκδ. L. Petit, Amsterdam 1964, VII, 289, ὅπου σέ ἔγγραφο τοῦ 1320 γίνεται μνεῖα τοῦ ἐπιθέτου Ραδηνός. Βλ. ἀκόμη Actes de Dionysiou, 20, 121, ὅπου σέ ἔγγραφο τοῦ 1421 ὑπαγράφουν ἀνάμεσα στούς ἄλλους καί οἱ Στέφανος Δούκας ὁ Ραδηνός καί Ἰωάννης ὁ Ραδηνός. Τέλος κάποιος Καλογιάννης Ραδηνός ἀναφέρεται ὡς πρεσβευτῆς τῆς Θεσσαλονίκης σέ ἔγγραφο τοῦ 1425 τῆς βιβλιοθήκης τῆς Συγκλήτου τῆς Βενετίας, F. Thiriet, Régestes des Délibérations du Sénat de Venise concernant la Romanie, II, Paris 1959, ἀρ. 1195, σ. 229.

48. Α. Ὀρλάνδος, ὄπ. π., 114-115.

49. Παρά τήν κακή κατάσταση στήν ὁποία διασώζεται ἡ προσωπογραφία τοῦ ἱερέως, ξεχωρίζουν εὐκόλα τά γνωστά τεχνοτροπικά στοιχεῖα τοῦ 14ου αἰώνα, ὅπως, γιά παράδειγμα, ἡ ἔντονη πλαστικότητα στήν ἀπόδοση τῶν χαρακτηριστικῶν, πού ἐπιτυγχάνεται μέ τή χρήση φωτοσκιάσεων. Πρβ. τήν ἀδιάγνωστη προσωπογραφία στόν ἐσωνάρθηκα τῆς Μονῆς Προδρόμου κοντά στίς Σέρρες, ἡ ὁποία, παρόλο ὅτι ἀνήκει στίς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 14ου αἰ., ὑστερεῖ σ' αὐτό τό σημεῖο ἔναντι τῆς μορφῆς τοῦ Θεοδώ-

νά ταυτίζεται μέ τόν κτίτορα τῶν Ἀγίων Ἀναργύρων⁵⁰. Ἴσως ὁ ἱερέας Θεόδωρος Λυμνεώτης νά ἔχει κάποια σχέση μέ τήν ἀγνωστή μορφή τοῦ δωρητῆ (;) πού εἰκονίζεται στό κάτω ἀριστερό τμήμα τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ βόρειου κλίτους τῶν Ἀγίων Ἀναργύρων καί ἡ ὁποία πιθανότατα ἔγινε ἐπίσης στόν 14ο αἰώνα⁵¹. Ἡ διερεύνηση ὅμως μιᾶς τέτοιας πιθανότητας ξεφεύγει ἀπό τά ὄρια τῆς μελέτης μας. Τό παράδειγμα, τέλος, τοῦ Θεοδώρου (Θεοφίλου) Δημνιώτη ἀκολούθησε τό 14ο αἰώνα καί ἕνας ἄλλος ἀρχοντας τῆς Καστοριᾶς, ὁ ἕνας ἀπό τούς κτίτορες τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου τοῦ Μουζᾶκη, ὁ Θεόδωρος Μουζᾶκης, ὁ ὁποῖος ἐγκατέλειψε τήν κοσμική ἐξουσία καί μόνασε μέ τό ὄνομα Διονύσιος⁵².

Ἀπό τήν ἀνάλυση πού προηγήθηκε διαπιστώθηκε ὅτι ὑπάρχουν ἀρκετά στοιχεῖα πού συνηγοροῦν στήν ἀποψη ὅτι ὁ κτίτορας τῶν Ἁγ. Ἀναργύρων Θεόδωρος Δημνιώτης καί ὁ μοναχός Θεόφιλος εἶναι τό ἴδιο πρόσωπο. Ἐκτός ἀπό τή σύμπτωση στά ἀρχικά τῶν δύο ὀνομάτων, τονίστηκαν καί ἄλλες λεπτομέρειες πού ἀποδεικνύουν τόσο τό γεγονός ὅτι ὁ Θεόδωρος ἔγινε μοναχός (κάλυμμα κεφαλῆς, ἀπάλειψη τοῦ διάκοσμου στήν ἐνδυμασία του), ὅσο καί τήν ἀμεση σχέση-ταυτότητα μέ τό μοναχό Θεόφιλο (πρόσθετη ἀπεικόνιση τοῦ ὁμοιώματος τοῦ ναοῦ). Ἡ τελευταία σχέση ἐπιβεβαιώθηκε ἀκόμη περισσότερο μετά τή διαπίστωση ὅτι ἡ παράσταση τοῦ μοναχοῦ Θεοφίλου ἔγινε σέ σύντομο χρονικό διάστημα μετά τήν κτιτορική σύνθεση τοῦ βόρειου κλίτους. Σ'αυτό τό συμπέρασμα ὁδήγησε ἡ τυπολογική συγγένεια ἀνάμεσα στίς ἐπιγραφές πού συνοδεύουν τίς δύο παραστάσεις, ὅπως καί ἡ χρονολογική τοποθέτηση τῆς μορφῆς τοῦ μοναχοῦ (καί τοῦ Παντοκράτορα), ἀπό τεχνοτροπική ἀποψη, λίγο μετά τή ζωγραφική διακόσμηση ὁλόκληρου τοῦ ναοῦ στά τέλη τοῦ 12ου αἰώνα.

Μέ τήν περίπτωση τοῦ Θεοδώρου (Θεοφίλου) Δημνιώτη πού εἰκονίστηκε σέ δύο μορφές, ὡς λαϊκός καί ὡς μοναχός, πληθαίνουν τά ἀνάλογα παραδείγματα πού ἔχει νά παρουσιάσει ἡ βυζαντινή τέχνη. Ἡ διαφορά εἶναι ὅτι στά μέχρι τώρα γνωστά παρα-

---

ρου Λυμνεώτη, Ἁ. Ξυγγόπουλος, Αἱ τοιχογραφίαι τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Προδρόμου παρά τās Σέρρας, Θεσσαλονίκη 1973, πύν. Ζ' (Ἔγχρ.), 52, 53.

50. Ὁ Ὁρλάνδος σέ ἄλλο σημεῖο τῆς μελέτης του γιά τά βυζαντινά μνημεῖα τῆς Καστοριᾶς ταυτίζει τά δύο πρόσωπα, Ἁ. Ὁρλάνδος, ὅπ.π., 35. Τήν ἴδια σύγχυση κάνει καί ἡ T. Malmquist, ὅπ.π., σ. 37, σημ. 4,5.

51. Α. Ὁρλάνδος, ὅπ.π., εἰκ. 80' Ν. Μουτσόπουλος, ὅπ.π., πύν. 37, 45.

52. Α. Ὁρλάνδος, ὅπ.π., 157-158.

δείγματα, όπως στη Μονή της Χώρας στην Κωνσταντινούπολη⁵³, στον κώδ. Par. gr. 124⁵⁴ ή στο βόρειο παρεκκλήσι του νάρθηκα στο 'Αφεντικό του Μυστρά⁵⁵, τὰ διπλά πορτραίτα τῶν εἰκονιζομένων ἀποτελοῦν ἕνα σύνολο, ἐνῶ στοὺς 'Αγ. 'Αναργύρους εἶναι διαχωρισμένα. Ἐκτός ἀπ'αὐτό, ἐφόσον οἱ παραστάσεις τοῦ Θεοδώρου (Θεοφίλου) Δημιώτη ἐνταχθοῦν στήν ομάδα τῶν παραπάνω πορτραίτων, τότε ἀντιπροσωπεύουν ἕνα ἀπό τὰ παλιότερα γνωστά παραδείγματα, μιά καί τὰ ὑπόλοιπα ἀνήκουν στόν 14ο αἰῶνα. Ἡ συνήθεια ὁμως τῆς ἀπεικονίσεως ἐνός προσώπου μέ τίς δύο μορφές, κοσμική καί μοναχική, δέν ἦταν ἀγνωστη στοὺς Βυζαντινοὺς, ὅπως μᾶς διδάσκουν προγενέστερα σχετικὰ παραδείγματα⁵⁶. Ἔτσι οἱ παραστάσεις πού μᾶς ἀπασχόλησαν στή μελέτη μας, ἀποτελοῦν, παρά τήν ἰδιομορφία τους, τή συνέχιση μιᾶς παλιᾶς παραδόσεως, πού, ὅπως φαίνεται, βρῆκε κατά τό 14ο αἰῶνα μιά ἰδιαίτερη μορφή.

-
53. Στόν τάφο D τοῦ παρεκκλησίου ὑπάρχουν τὰ διπλά πορτραίτα τοῦ Μιχαήλ Τορνίκη (μοναχοῦ Μακάριου) καί τῆς συζύγου του Εὐγενίας (P.A. Underwood, *The Kariye Djami I*, New York 1966, σ. 276-280, πίν. 537-539), ἐνῶ τήν ἴδια μάλλον περίπτωση ἔχουμε καί μέ τό πορτραῖτο τῆς μοναχῆς 'Αθανασίας, στόν τάφο E, ἡ ὁποία θά πρέπει νά εἰκονιζόταν καί ὡς κοσμική Εὐρήνη Παλαιολογίνα 'Ασανίνα (δ.π., σ. 283-288, πίν. 540-542).
54. Βλ. τὰ γνωστά πορτραίτα τοῦ 'Ιωάννη Γ' Καντακουζηνοῦ ('Ιωάσαφ) στό φ. 123^v, I. Spatharakis, δ.π., πίν. 87-89.
55. Πρόκειται γιά τό Δεσπότη Θεόδωρο Β' Παλαιολόγο πού παριστάνεται δύο φορές στό ἀρκοσόλιο τοῦ τάφου στό βόρειο παρεκκλήσι τοῦ νάρθηκα (ἰσόγειο) ὡς κοσμικός ἄρχοντας καί ὡς μοναχός Θεοδώρητος. Βλ. Μ. Χατζηδάκης, *Μυστράς, Ἱστορία-Μνημεῖα-Τέχνη*, Ἀθήνα 1956², πίν. 14β.
56. Πρβ. γιά παράδειγμα τοὺς ἄγιους Κοσμᾶ καί Δαμιανό, οἱ ὁποιοί εἰκονίζονται ἔτσι στόν κώδ. 2 τῆς Μονῆς Παντελεήμονα, τοῦ τέλους τοῦ 11ου αἰῶνα (φ. 197-197). Βλ. P. Huber, *Athos*, Zürich 1969, σ. 269, πίν. 186, 107.

Πίν. 1: ΚΑΣΤΟΡΙΑ: Ἁγ. Ἀναργύροι, βόρειο κλίτος: Κτιτορική παράσταση τῶν Ἀημιλιτῶν.

Πίν. 2: ΚΑΣΤΟΡΙΑ: "Αγ. Ἄναργυροι, νότιο κλίτος: Χριστός Παντοκράτορας με τή μικρή μορφή τοῦ μοναχοῦ Θεοφίλου.

Πίν. 3: ΚΑΣΤΟΡΙΑ: Ἁγ. Ἀναργυροί, νότιο κλίτος: Ὁ κτίτορας μοναχός Θεόφιλος μέ τό ὁμοίωμα τοῦ ναοῦ.